

Значкове товариство Гетьманщини на етапі інкорпорації до Російської імперії (друга половина XVIII ст.)

Значкове товариство¹, як один з чинів неурядової козацької старшини, усталилося на початку XVIII ст. Протягом століття статус і функції товариства узвичаїлися та оформилися юридично. Останнє відбувалося за наказами російських імператорів, які прагнули унормуватися українську дійсність та наблизити козацькі інституції до загальноімперських. Мета даного дослідження з'ясувати зміни, що відбулися зі значковим товариством на етапі ліквідації інституту гетьманства та автономного козацького полкового-сотенного устрою.

Найважливішим наслідком процесів, що відбувалися в середині XVIII ст. зі значковим товариством, був перехід до прискореної фази руйнації його статусу й сутності як частини традиційної для Гетьманщини станової групи, що служила з населеної маєтності. Її ряди розмивалися вихідцями з інших станів і момент знатності, заслуженості козаком і старшинами права служити під полковим значком витіснявся фінансовою спроможністю претендента на чин нести службу. Значкове товариство почало все більше набувати чиновної риси, зближуючись з відповідними російськими чинами. Служба значковим стала неprestижною для деякої частини товариства, що прагнула отримати звання військового товариша й вийти з-під юрисдикції полковників.

Після 1764 р. втретє спостерігаємо спробу російської влади унормувати кількість значкового товариства, тепер Другою Малоросійською колегією. Вперше, в 1723 р., Перша Малоросійська колегія змусила козацьку адміністрацію створити реальні компути значкового товариства й чіткіше

---

¹ Значкове товариство – найнижчий чин неурядової старшини, представники якого служили під полковим знаком, були внесені до відповідного компуту, підпорядковувалися полковнику, звільняючись від влади сотника, підлягали полковому суду, мали права й привілеї, належні козацькому старшинському стану, виконували службові функції (насамперед військову), визначені традицією для полкового рівня або пізніше нормативними документами інституцій різного рівня для чину значкових.

означити службові обов'язки значних товаришів військових/товаришів полку в новому чині на службі під значком. Очевидними з компутів є два піки зростання чисельності значкового товариства: за гетьманування Д. Апостола та в кінці гетьманування К. Розумовського. А потім в обох випадках відбулося скорочення кількості цього чину за ініціативою російської адміністрації. Коли почалася чергова російсько-турецька війна (1768–1774 рр.), половина значкового товариства була відправлена в похід. Простежується посилення надання чину значкового виборним козакам протягом війни саме під час походу. Обиралися для цього економічно спроможні козаки, адже, незважаючи на певне зближення з російськими чинами, значкові товариші продовжували служити власним коштом і поєднувати військові й цивільні функції.

Друга Малоросійська колегія з 1764 р. вела чіткий облік цієї категорії неурядової старшини й активно навантажувала службовими дорученнями. Через це з роками все привабливішою для значкового товариства виглядала відставка, з підвищенням у чині до військового товариша чи полкового старшини, як правило, полкового осавула. Якщо значковий продовжував службу, то наступною сходинкою найчастіше ставав чин військового товариша, посада сотника чи полкового старшини або поєднання чину значкового з урядом дозволеного рівня, найчастіше сотенного старшини чи возного².

У 70-х роках XVIII ст. чисельність значкового товариства в полках дещо скоротилася. Опубліковані В. Панашенко реєстри значкового товариства різних полків зовсім малолюдні: в Гадяцькому в 1772 р. – 26 значкових, у 1775 – 17; в Чернігівському в 1772 – 32 товариша; в Прилуцькому в 1775 – 41; в Переяславському в 1778 – 50; в Стародубському в 1778 – 23 значкових³. Видається, що крім реєстру Прилуцького і Переяславського полків, інші неповні.

---

² Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі ЦДІАУК). – Ф.193. – Оп.1. – Спр.196. – 13 арк.; Ф.763. – Оп.1. – Спр.683.– 153 арк.

³ Панашенко, В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині / В. Панашенко // Істину встановлює історія : зб. на пошану Ф. П. Шевченка / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – Т. 2 : Наукові студії. – С.342–347.

Укладаючи компути значкових, Колегія чіткіше вказувала імена всіх членів родини та «свойственников», які служили «за одного». При цьому в числі значкових офіційно рахувалася лише одна особа. Та на практиці поглиблювалася стара тенденція, коли всі записані вважали себе значковими товаришами, й неофіційне число значно перевищувало офіційне. Так у компуті значкового товариства Миргородського полку 1783 р. вписано 34 значкових товариші, а поруч – 27 осіб, які служили «за одного» з основними товаришами⁴. Реальне число – 61 значковий товариш. В іншій справі щодо значкових цього полку в тому ж 1783 р. вказано, що 60 товаришів прагнуть продовжувати військову службу⁵. А були ж ще й ті, хто хотів відставки чи цивільної служби. Зауважимо, що відбувалося це на етапі ліквідації полкового-сотенного устрою та активного отримання неурядовою козацькою старшиною дійсних російських військових і цивільних чинів.

У останній чверті існування Гетьманщини простежується загальна тенденція серед неурядової старшини до поєднання чину з певною оплачуваною посадою. Цей процес зауважив ще Л. Окіншевич, вказуючи, що значкові товариші могли займати в 70-х роках уряди полкового хорунжого, сотника, гродського писаря, сотенного отамана⁶. Можливості значкових були ширшими. Після проведення судової реформи значкові товариші охоче посідали уряди від сотенних возних до коморників. Функції возних взагалі збігалися з традиційними функціями значкових, тому цей процес був закономірним. Службовий аванс багатьох значкових виглядав так: у 1763 – значковий, в 1764 – возний, в 1764/1767 – коморник. У 1772 р. в Переяславському полку возними служили 11 значкових товаришів⁷.

Значкове товариство Гетьманщини після ліквідації гетьманату поповнювалося через розширення категорії абшитованих значкових товаришів.

---

⁴ ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.267. – Арк. 19–33, 37.

⁵ ЦДІАУК. – Ф.54. – Оп.2. – Спр.541. – арк. 36–39.

⁶ Окіншевич, Л. Значне військово товариство в Україні–Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окіншевич // Записки наукового товариства імени Шевченка. – Мюнхен : Заграва, 1948. – Т. CLVII : Праці Історико–Філологічної Секції. – С.102

⁷ ЦДІАУК. – Ф.54. – Оп.2 – Спр.202. – 22 арк.; Ф.54. – Оп.2 – Спр.262. – 98 арк.

Необхідно пам'ятати, що в середині XVIII ст. абшитовані значкові часто продовжували служити⁸. Цей чин при відставці отримували різні категорії козацького населення, особливо підканцеляристи й канцеляристи, військові служителі (музики та інші), колишні комонники, запорожці, рядові козаки⁹, часто й представники некозацького стану, насамперед, вихідці із заможного міщанства. У 1758 р. чин значкового товариша гетьман Розумовський надав Семену Максименку, бурмістру Полтавського магістрату (1752–1758)¹⁰. Того ж року просив чин військового товариша ще один бурмістр Полтавського магістрату А. Терентенко, але гетьман надав йому лише чин значкового товариша¹¹. А в 1763 р. про нього вже є згадка як про військового товариша. Панашенко В. звертає увагу на надання в 70-х роках при відставці чину значкового сотенним урядникам, різним категоріям сотенних служителів та рядовим козакам¹².

Протягом існування Гетьманщини ніколи не ставилася під сумнів належність значкового товариства до привілейованого стану, тому цей чин ставав пропуском до вищого прошарку суспільства козакам і міщанам. Із ліквідацією полково-сотенного устрою значкові товариші, дійсні й абшитовані, переходили на військову службу в регулярні російські та переформатовані українські військові частини або на цивільну службу. Чин значкового товариша, на відміну від бунчукового та військового, що на практиці зрівнялися з відповідними чинами Табеля про ранги, не отримав чіткого відповідника, й все вирішувалося індивідуально. На військовій службі значкові служили в чині корнета. На цивільній службі займали виборні посади в судах різного рівня й призначення, в городових магістратах та інших численних «присутніх» місцях¹³. Найчастіше вони обиралися словесними суддями¹⁴,

⁸ ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.14037.– арк. 221зв; Ф.51. – Оп.3. – Спр.16961.– 32 арк.

⁹ ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.14037.– арк.227.

¹⁰ ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.15391. – 16 арк.

¹¹ ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.15390. – 15 арк.

¹² Панашенко, В. Бунчукові, військові і значкові товариші ...С.313

¹³ ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.201. – 6 арк.; Опис Новгород–Сіверського намісництва : (1779–1781) / ВУАН, Археографічна комісія ; передм. П. Федоренка. – К. : ВУАН, 1931. – 592 с.

міськими головами¹⁵, засідателями сирітського суду, засідателями нижніх земських судів та верхніх і нижніх міських розправ у повітах¹⁶. Від уряду в козацькій ієрархії чи рівня виборної посади залежав цивільний чин значкового згідно Табелю про ранги, як правило, рівня 12–14 класів. Такі класи забезпечували особисте дворянство. Подальша дійсна служба, зрештою, приводила значкових товаришів до спадкового дворянства. Для тих значкових, які вийшли у відставку й не продовжували службу в нових чинах, спочатку все також складалося добре, адже за підставу для надання російського дворянства визнавалася традиційна старшинська служба, й чин значкового товариша слугував пропуском до омріяного статусу. Через це на схилі Гетьманщини він знову став привабливим, і на початку 80-х років XVIII ст. зростає кількість значкового товариства.

Соціальне походження значкового товариства в останні роки існування Гетьманщини документи визначали узагальнено. Наприклад, у списку значкових Переяславського полку за 1780 р., де вписано 58 товаришів, 46 осіб зазначили походження з козаків і 12 – з шляхти¹⁷. Вказуючи козацьке походження, лише троє додали, що вони сини значкових товаришів і двоє – військових. Доцільно зазначити, що при вказівці на соціальне походження в списках другої половини XVIII ст., значкові товариші часто вказували узагальнення – «з козаків». Проте генеалогічні розвідки відразу відкривають зовсім не рядових предків таких козаків. Особи, які проходили до значкового товариства, в більшості мали давнє знатне походження й не випадково разом із вищими чинами неурядової старшини претендували на визнання своєї шляхетності.

Вікову характеристику значкового товариства дав Л. Окіншевич¹⁸. Він проаналізував реєстр 1763 р. і зазначив переважання людей середнього віку (30–50 років – 55%), особи, старші 50 років, склали 30% загальної кількості.

---

¹⁴ ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.6.

¹⁵ ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.196. – Арк.7

¹⁶ ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.110. – 5 арк.

¹⁷ ЦДІАУК. – Ф.763. – Оп. 1. – Спр.688. – Арк.86–112.

¹⁸ Окіншевич, Л. Значне військове товариство ... С.97–99.

Варто погодитися з висновком вченого, що до чину значкового товариша рядовим козакам інколи доводилося довго служити. Хоча непоодинокі приклади служби в чині значкового протягом всього життя й представників знатних родин. Яким був віковий склад значкового товариства в попередній період, свідчить такий приклад. У компуті 1735 р. в Стародубському полку було 56 значкових (один із них вислав за себе наймита). З 55 товаришів 7 були молодшими 20 років, 24 у віці до 30 років, середнього віку (30–49 р.) – 18 осіб, 50 і більше років мали 6 осіб (найстаршому 63 р.). Переважали товариші молодого віку до 30 років (56%)¹⁹. Більше даних цього періоду не маємо, тому поширювати статистику одного полку на всі не можемо. В останній період існування Гетьманщини за реєстрами 1782 р. бачимо переважання серед значкового товариства людей середнього віку й молоді. Так у Прилуцькому полку (37 з. т.) молодь до 30 років складала 22% (8 осіб), люди середнього віку від 30 до 50 років – 51 % (19 осіб) і люди старшого віку, від 50 до 70 років – 27% (6 осіб)²⁰. Л. Окіншевич навів дані про вік значкових Лубенського полку за 1783 р. з переважанням молоді. У списку значкових товаришів Київського полку 1782 р. було 65 товаришів. З них 20 товаришів були молодшими 16 років, і переважаюча їх кількість мала вік від 2 до 10 років²¹. Такої картини більше не зустрічаємо ні в одному з полків. На думку Л. Окіншевича, така практика вписування дітей до складу військовослужбовців для вислуги була запозичена з російської дворянської²². Та не менше важила, особливо для порубіжного Київського полку, аналогічна польська традиція, де ще в XVII ст. до складу елітних гусарських хоругв вписували немовлят. Загалом варто згодитися з висновками Л. Окіншевича про «помолодшання» розряду значкових в останні роки існування Гетьманщини через практику отримання дворянства молоддю, для якої чин значкового ставав першою сходинкою. Доречно зауважити, що ця

---

¹⁹ Кривошея, І. Реєстри значкових товаришів Стародубського полку 1735 та 1737 років / І. Кривошея // Гілея : науковий вісник : зб. наукових праць. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2009. – Вип. 19. – С.65–70

²⁰ ЦДАУК. – Ф.204. – Оп.1. – Спр.8.

²¹ ЦДАУК. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.78.

²² Окіншевич Л. Значне військове товариство...С.97–99.

молодь належала до різних станів, не лише до козацького, й для них чин значкового ставав можливістю зміни статусу.

Значкове товариство, посідаючи нижню сходинку в ієрархії чинів неурядової старшини, мало всі права й привілеї старшинської верстви й одночасно було найбільш експлуатованою і незахищеною державою спільнотою еліти. Цей розряд старшини у межах військової та кількох цивільних функцій (адміністративної, господарчо-фінансової, судової, дипломатичної) виконував 180 видів доручень, а головний принцип застарілої моделі феодальної держави (принцип служби з населеною маєтністю) приводив середньостатистичного значкового до зубожіння й навіть повного розорення. Іноді лише впливовість роду, деякі представники якого займали високі посади або належали до бунчукового товариства, захищала значкового товариша від надмірного навантаження. При всій престижності соціального статусу цього розряду старшини – на практиці виявлялася вельми неприваблива реальність. І ця невідповідність між уявленням про статус і реальними вигодами, які отримувало значкове товариство в середині XVIII ст., не була таємним знанням окремих станових груп. Наближеність нижчого чину неурядової старшини до рядових козаків сприяла не лише кар'єрному просуванню козаків і включенню їх до числа елітної станової групи, але й поширенню інформації про реалії служби значкових товаришів. На початку 40-х років XVIII ст., внаслідок службової перевантаженості товариства, громадська думка про співвідношення статусу й вигод від чину значкового товариша хитнулася в бік зменшення привабливості його здобуття. На практиці це зумовило появу в низці полків вакансій у компутах значкових.

Ситуація зі значковим товариством в Українській козацькій державі не була історичним винятком. Вона характерна для будь-якої соціальної групи, що знаходилася на нижньому ярусі еліти конкретного суспільства, про що свідчать приклади з історії сусідніх держав: становище бояр в литовсько-польській державі в XVI ст. чи дітей боярських у російській державі в XVII–XVIII ст. Усередині привілейованої частини суспільства таким спільнотам залишалася

дуже мала частка привілеїв при непропорційному їм функціональному навантаженні. Попри це для представників зазначеної старшинської групи не існувало іншого шляху для збереження статусу, як втриматися на хиткій позиції й шляхом вислуги зайняти наступну сходинку в ієрархії чинів неурядової старшини. Тому самі значкові товариші й члени їх сімей, які також вважали себе належними до значкових, усіма можливими способами намагалися залишатися у товаристві. Випадання за його межі, особливо в 30-х роках, не було дивним. Значкове товариство виявилось розмінною монетою в становій політиці російської держави. Законом 1734 р. було встановлено ліміт товаришів для кожного полку, однак після війни з Польщею відразу ж почалася війна з Туреччиною, тому уряд закриті очі на перевищення ліміту значкових у декількох з них. Подібне відбувалося і в наступні десятиліття. Надлишок або нестача значкових товаришів у полках перекривалися за рахунок існування неофіційних категорій значкового товариства. У кожному випадку в момент браку людських ресурсів у військово-адміністративній сфері привілейований статус усіх значкових підтверджувався, їх чисельність зростала, а за відсутності потреби відбувалося їх виключення зі складу еліти.

Разом із тим слід пам'ятати, що значкове товариство володіло всіма правами й привілеями старшинського прошарку, навіть у дрібницях як це було, наприклад, з їх правом на курінчиків. При виконанні більшості цивільних доручень значковий товариш мав помічників козаків чи здійснював загальне керівництво військовим загоном на завданні. Незважаючи на окремі ексцеси у відносинах чинів, суспільством того часу значкове товариство сприймалося як гідна й освічена частина козацької старшинської верстви, яка за привілейований статус платила державі службу. Проте, протягом XVIII ст. відбувалося поступове падіння значення військової функції в службі значкових товаришів. Разом з іншими факторами це призвело до зміни основного критерію, за яким визначалося право на владу козацького стану в цілому.

У реаліях XVII ст. і першої половини XVIII ст. для українського суспільства досить було фактора належності до старшинської частини

військової корпорації, що визначалася дійсною військовою службою, аби влада правлячого стану, включаючи його низи, визнавалася легітимною. Однак з поступовою ліквідацією окремих інститутів козацької автономії важливим стало не лише визнання місцевого соціуму, а й російської влади. Привілейований статус значкового товариства, як і всієї старшини, залежав від визнання за ними російською стороною прав, котрі мало російське дворянство. У зв'язку з цим варто звернути увагу на ще одну важливу обставину сприйняття суспільством значкового товариства. Коли в середині XVIII ст. старшина, намагаючись потрапити до російського дворянства, заявляла про шляхетське походження та відповідні права, усе це визнавалося сучасниками за значковим товариством. Надалі для Герольдії та інших російських інститутів виявилось недостатньо української практики, в якій аргумент дійсної служби на посаді або в чині був основним. Тому представникам значкового товариства довелося доводити своє шляхетське походження, часто досить сумнівними документами, адже оригінальні документи за минулий, дуже неспокійний час, були втрачені. Складність процесу визначалася також різницею української та російської традицій у трактуванні витоків шляхетності. Показово, що дійсної служби в чині бунчукового й військового товариша для влади було достатньо, аби надати їм російське дворянство. І це в черговий раз демонструє станову політику держави щодо значкового товариства як частини еліти, що перебувала на нижній сходинці ієрархії. Слід зазначити, що проблеми з визнанням прав дворянства за значковими товаришами старшиною сприймалися зі співчуттям. Коли у 80-х роках на першому етапі інкорпорації значковим товаришам дозволялося отримати дворянство при наданні письмових свідчень про своє походження дванадцяти місцевих дворян, бунчукові й військові товариші разом із посадовими особами охоче такі свідчення підписували. Привілейований стан досить організовано відстоював корпоративні інтереси. Значною мірою це визначалося залишками традиційного сприйняття себе старшиною у вигляді спільноти з цінностями й привілеями військової корпорації, які в нових

історичних умовах доводилося відстоювати в незвичній для них бюрократичній системі.

У 80-х роках XVIII ст. численне значкове товариство фіксується в документах намісництв та в дворянських книгах. Доводячи своє походження в умовах, коли саме чин значкового товариша забезпечував російське дворянство, нащадки значних товаришів військових часто вносили в документи відповідну правку щодо звання предків. У 90-х роках XVIII ст. ситуація змінилася, й Герольдія перестала визнавати право на дворянство за нижчим чином неурядової старшини. У 1835 р., коли проблема вирішувалася остаточно, саме значкове товариство та його нащадки, які не перебували на державній російській службі в необхідному для отримання дворянства чині, втратили всі права й привілеї дворян²³.

Iryna Kryvosheya

**Znachkove society of Ukrainian Cossack state on the stage of
incorporation to the Russian Empire
(the second half of the 18th century)**

The changes in znachkove society's status on the stage of Ukrainina Cossack state's incorporation to the Russian Empire have been revealed in the article. The authos has followed the number, social structure, age and career advance of znachkove sociaty in sixties – eighties of the 18th century.

Key words: znachkove comrade, neuryadova starshyna, elite, priviledge status, Ukrainian Cossack state.

---

²³ Миллер, Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии : превращение малорусской старшины в дворянство / Д. Миллер // Киевская Старина. – 1897. – № 1. – С. 1–31 ; № 2. – С. 188–220 ; № 3. – С. 351–374 ; № 4. – С. 1–47; Окіншевич Л. Значне військове товариство... С.167–171; Когут, З. Російський централізм і українська автономія : ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996. – С.208–224.